TEONIMIK BIRLIKLARDA MADANIY KOD VA MILLIY MENTALITET

Muxtorjon BAXTIYAROV
filologiya fanlari bo‘yicha (PhD) falsafa doktori
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Toshkent, O‘zbekiston
bahtiyarov76@mail.ru
ORCID ID: 0009-0001-9462-2083

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o’zbek tillarida teonimik birliklarning lingvokulturologik tipologiyasi V.A.Maslova, Yu.S.Stepanov va G.Hofstede nazariyalari asosida qiyosiy o’rganilgan. Ingliz tilidagi God teonimining protestant-individual madaniy matrisasi va o’zbek tilidagi Alloh, Xudo, Tangri teonimlarining islom-jamoaviy madaniy matrisasi tahlil qilinib, ularning madaniy kod, milliy mentalitet va axloqiy qadriyatlar tizimidagi o’rni aniqlangan.

Kalit so‘zlar: teonim, lingvomadaniyatshunoslik, madaniy kod, milliy mentalitet, qiyosiy tipologiya.

Har qanday tilda madaniy xotirani saqlovchi va milliy mentalitetni aks ettiruvchi eng qadimiy leksik qatlam teonimik birliklar hisoblanadi. Ular til tizimida oddiy so'z sifatida emas, balki xalqning to'liq madaniy tajribasini, diniy tasavvurlarini va axloqiy qadriyatlarini o'zida mujassamlashtirgan lingvomadaniy belgi (lingvokulturniy znak) sifatida mavjuddir. V.A.Maslova lingvomadaniyatshunoslik nazariyasiga ko'ra, teonimlar madaniy kod tarkibida alohida o'rin tutadi: ular xalqning dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlari va tarixiy tajribasini til orqali ifodalaydi.

Ingliz va o'zbek tillari — geografik, genetik va diniy jihatdan farqli, ammo ikkala tilda ham monoteistik teologik an'ana mavjud — bu ikki tilda teonimik birliklarning lingvokulturologik qiyosiy tahlili madaniy universaliyalar va milliy xususiyatlarni bir vaqtning o'zida aniqlashga imkon beradi. Yu.S.Stepanov konsept nazariyasi, V.V.Vorobyov lingvomadaniy maydon tushunchasi va D.B.Gudkov pretsedent matn nazariyasi ushbu tadqiqotning asosiy metodologik tayanchi sifatida xizmat qiladi.

Ingliz tilidagi God teonimining lingvokulturologik tahlili uni Yagona Xudo konsepti — monoteistik iudaizm-xristianlik an'anasining mahsuli — sifatida ko'rsatadi. Biroq ingliz-amerikan madaniy kontekstida ushbu teonim faqat diniy ma'no bilan cheklanmay, milliy identifikatsiyaning markaziy simboliga aylangan. In God We Trust (AQSh rasmiy devizi), God save the King/Queen (Britaniya

madhiyasi), One nation under God (Amerika qasami) — bularning barchasi teonimning siyosiy-madaniy kodga qanday chuqur singib ketganligini ko'rsatadi.

Protestant madaniyatining ta'siri ingliz tilidagi teonimik birliklarning lingvokulturologik xususiyatlarini belgilovchi asosiy omillardan biridir. M.Veber protestant etikasi nazariyasiga ko'ra, protestantizmning individualizm tamoyili — har bir inson Xudo oldida bevosita mas'ul — ingliz tilidagi teonimik iboralarda ham o'z aksini topgan. God helps those who help themselves (o'zi harakat qilganga Xudo ham yordam beradi) kabi maqollar aynan shu tamoyilni ifodalaydi. Bundan farqli ravishda, katolik-an'anaviy madaniyatlarda tavassul (vositachilik) orqali murojaat qilish odatiy hol hisoblanadi.

Ingliz tilidagi teonimik birliklarning yana bir muhim lingvokulturologik xususiyati — ularning pretsedent matn va pretsedent vaziyat bilan bog'liqligi. Bibliya matnidan olingan God-fearing, God-given, act of God, playing God kabi iboralar ingliz madaniy xotirasining ajralmas qismiga aylangan. Jumladan, act of God ibora yuridik terminologiyaga ham kirib, tabiiy ofat ma'nosini kasb etgan — bu teonimning dunyoviy madaniy kodga integratsiyalashuvining yorqin namunasidir.

O'zbek tilida teonimik birliklarning lingvokulturologik tahlili ularning ko'p qatlamli tarixiy-madaniy tabiatini ochib beradi. Qadimiy turkiy-shamoniy Tangri konsepti — osmon, kuch va adolat ramzi — islomgacha davrdan saqlanib, hozirgi kunda ham Tangri ursin, Tangri'm shaklidagi iboralarda uchraydi. Islom dini kirib kelishi bilan arabcha Alloh va forscha Xudo, Parvardigor kabi teonimlar o'zbek til tizimiga singib, madaniy kodning yangi qatlamini hosil qildi.

O'zbek milliy mentalitetida teonimik birliklarning tutgan o'rni G.Hofstede madaniyatlararo farqlar indeksi orqali ham tahlil qilinishi mumkin. O'zbek madaniyati yuqori quvvat masofasi (power distance) va yuqori noaniqlikdan qochish (uncertainty avoidance) ko'rsatkichlariga ega, bu esa teonimik birliklarning ijtimoiy ierarxiyani mustahkamlash va noaniqlik oldida tasalli berish funksiyalarida faol qo'llanilishini tushuntiradi. Allohga shukur, Xudo xohlasa, Nasib bo'lsa kabi iboralar hayotning taqdir va ilohiy irodaga bog'liqligi haqidagi o'zbek milliy tasavvurini aks ettiradi. Milliy xususiyatlar nuqtai nazaridan esa muhim farqlar kuzatiladi. Birinchidan, ingliz tilidagi teonimik birliklar gorizontal madaniy kodga (shaxs — Xudo to'g'ridan-to'g'ri munosabati) tayanca, o'zbek tilidagi teonimlar vertikal madaniy kodga (jamoat — teonim — ijtimoiy ierarxiya) bog'liq. Ikkinchidan, ingliz tilidagi teonimlar huquqiy-siyosiy matnlarga keng kirib borgan (In God We Trust, so help me God), o'zbek tilidagi teonimlar esa asosan shaxsiy-maishiy va diniy-ma'naviy matnlarda saqlanib qolgan. Uchinchidan, ingliz tilidagi teonimlar XX asrdan boshlab

pop madaniyat (musiqa, kino, reklama) ga kirib borgan — Oh God! (1977 filmi), God Only Knows (The Beach Boys qo'shig'i) — o'zbek tilidagi teonimlar esa bu jarayonga ancha sekinroq qo'shilmoqda.

Ingliz va o'zbek tillarida teonimik birliklarning lingvokulturologik tipologiyasi ikki xil teologik-madaniy matrisaning — xristian-protestant va islom-an'anaviy — tilga aksi sifatida o'rganilishi metodologik jihatdan asosli hisoblanadi. Qiyosiy tahlil natijasida ikkala tilda ham teonimik birliklarning madaniy xotirani saqlash, qadriyat tizimini ifodalash va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish funksiyalarida faol ekanligi aniqlandi. Biroq ushbu funksiyalarning amalga oshirilish yo'li va madaniy konteksti sezilarli darajada farqlanadi: protestant-individual va islom-jamoaviy madaniy matrisalar teonimik birliklarning lingvokulturologik xususiyatlarini belgilovchi asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur yondashuv qiyosiy lingvomadaniyatshunoslik uchun yangi metodologik asos bo'lib xizmat qilib, kelgusida ingliz va o'zbek tillarida teonimik birliklarning raqamli madaniyat va globallashuv sharoitidagi o'zgarishlarini o'rganish tadqiqotning yangi istiqbollarini ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
2. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 824 с.
3. Hofstede G. Culture’s Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. – 2nd ed. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2001. – 596 p.
4. Weber M. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. – London: Routledge, 1992. – 292 p.